

УДК 159.922, 398.21, 655.4/5
DOI: 10.15587/2313-8416.2016.72697

ВИДАННЯ ДЛЯ КАЗКОТЕРАПІЇ: ВИХОВАТЕЛЯМ, ПЕДАГОГАМ, ПСИХОЛОГАМ, БАТЬКАМ

© Т. В. Полковенко, О. В. Полковенко

Стаття присвячена одній з достатньо нових і цікавих методик виховання дітей – казкотерапії. Крім суто виховної функції, казкотерапія має терапевтичне значення, зокрема, цей метод сприяє зниженню рівня тривожності, подоланню деяких фобій, а також застосовується при лікуванні окремих психосоматичних розладів. Саме тому для ширшого впровадження методу казкотерапії видавцям слід звернути увагу на підготовку та видання казок

Ключові слова: діти, навчання, виховання, література, видавництво, педагогіка, психологія, казки, терапія, казкотерапія

The article is sanctified to one of new and interesting method of children's education – fairy tale therapy, which can also provide the therapeutic effect, in particular, for the decline of level of anxiety, overcoming of some phobias, and also at treatment of separate psychosomatic disorders. Publishers should pay attention to the preparation and publication of fairy tales for a wider implementation of this method

Keywords: children, studies, education, literature, publishing house, pedagogics, psychology, fairy tales, therapy, fairy tale therapy

1. Вступ

Казкотерапія є одним із видів бібліотерапії, головним інструментом якої є відповідні зразки народної прози та низка фантастичних літературних творів [1]. Користь дитині від ознайомлення з казками була відома ще від початку розвитку цивілізації, а на формування казкотерапії як частини бібліотерапії вплинув нині знаний дитячий психолог Бруно Беттельгейм, ключова праця котрого, що має назву «Чарівне і корисне: про значення і цінності казки», відома в усьому світі. Автор у цій книзі дослідив класичний фонд народної прози, проаналізував її функції, підкреслив її терапевтичні властивості. Вивчивши установлені казкові мотиви, вчений довів, що казки та легенди здатні допомогти дитині адаптуватись у мінливному соціокультурному середовищі [2], привчити до традицій власного народу, перебороти страх перед дорослим життям і майбутньою самостійністю, а також виховують відповідальність.

2. Огляд літератури.

Метод казкотерапії впроваджувала у практику й австралійський клінічний психолог Доріс Бретт. Дослідниця створила цикл оповідань, у яких маленька дівчинка Анна потрапляє у доволі складні ситуації. Оповідання ці помітно відрізняються від традиційного казкового формату, наприклад, у них дуже

мало чогось надприродного (трапляються лише окремі подібні елементи). Проте представлені в оповіданнях і притаманні реальному життю події, що їх має пережити головна героїня, сприймаються дитячою аудиторією саме завдяки структурній подібності цих оповідань до класичної народної прози.

Подібні твори поряд із традиційними взірцями народної прози з огляду на функціональну специфіку [3] є головним інструментом казкотерапії. Відмінність полягає лише в тому, що народна легенда чи казка впливає на психіку дитини приховано, кодуючи поведінковий комплекс «на майбутнє» без якихось конкретних пояснень, а, наприклад, авторка Доріс Бретт додала у свої оповідання численні супровідні матеріали та коментарі, які пояснюють батькам, як саме терапевтичні тексти впливатимуть на дитину і які принципи необхідно використовувати для створення власних оповідань.

Наприкінці ХХ ст. світ побачили й оригінальні терапевтичні казки, автором яких стала польська дослідниця Марія Моліцька. Вона ж була і популяризатором бібліотерапії у Польщі. Її твори справили ефект вибуху, зацікавлення казкотерапією на певний час перетворилось на своєрідну моду, казкою захоплювалися представники різних верств суспільства. На книжковому ринку поряд із черговими працями пані Моліцької з'являються подібні видання інших

польських та іноземних авторів, які користувалися попитом у підготовчих освітніх закладах, дитячих бібліотеках і молодших шкільних класах. Згодом метод казкотерапії стає темою найрізноманітніших семінарів, конференцій, студій.

З розвитком усесвітньої мережі Інтернет народна проза і літературна казка як елементи казкотерапії набувають ще більшої популярності [4]. Наприклад, за результатами пошуку на англомовний запит «fairy tale therapy» отримуємо вражаючу цифру – близько 650000 гіперпосилань, що свідчить про популярність методу казкотерапії у світі.

3. Мета та завдання дослідження

Метою дослідження є, по-перше, інформування вихователів, педагогів, психологів, батьків про ефективність казкотерапії як одного з методів виховання дитини та психологічної допомоги при роботі з дитячою аудиторією, по-друге, формулювання потреби книжкового ринку в якісних виданнях літературних і народних казок.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

1. Проаналізувати метод казкотерапії у системі групової та індивідуальної психологічної роботи з дитячим контингентом.

2. Визначити потреби вихователів, педагогів, психологів, батьків у виданнях літературних і народних казок.

3. Обґрунтувати для представників видавничої галузі потребу збільшення обсягів підготовки та випуску якісних видань літературних і народних казок.

4. Значення казкотерапії у психологічній та виховній роботі з дітьми.

Казкотерапія є одним із методів психологічної роботи з дошкільнятами та молодшими школярами, які мають певні емоційні та поведінкові труднощі. Сутність цього методу полягає у створенні особливої ментальної атмосфери, в якій фантазії дитини стають на певний час подібними до дійсності та сприяють долати власних страхів і комплексів.

Основний принцип казкотерапії – зцілення казкою, сприяння цілісному розвитку особистості, розвиток людської духовності [5]. Казка здатна пояснити, що добре, а що погано. На прикладі позитивних персонажів дитина вчиться діяти правильно, по-людськи, а негативні герої казок показують, як робити не годиться. Негативний герой завжди залишається покараним, а позитивний персонаж завжди отримує бажану винагороду.

Казкотерапія здатна знизити у дітей рівень тривожності, подолати різноманітні страхи, уможливити адаптацію до колективу. Казкою можна приборкати дитячу агресивність, додати впевненості невпевненими і сором'язливим дітям і навіть полікувати окремі психосоматичні захворювання. У процесі впливу методу казкотерапії дитина починає самостійно позбуватись очевидних і прихованих проблем [6].

В систематиці казкотерапії виділяється такий різновид творів, як терапевтичні казки, які відрізняються від інших тим, що їх створюють спеціально з

урахуванням вікових особливостей дитини. Головний герой у цих історіях схожий на дитину, він переживає ті ж проблеми та емоції. Він так само, як і дитина у певному віці, долає, наприклад, свій страх перед темрявою, і спостерігаючи за цією глибоко індивідуальною перемогою, дитина у певну мить розуміє, що темрява – це зовсім нестрашно. Інші казки, навпаки, можуть показати головного героя у негативному варіанті розвитку подій, наприклад, якщо він не мив руки перед їдою і після цього йому довелося хворіти і тривалий час лікуватися. У будь-якому випадку ключовий вплив терапевтичної казки на психіку дитини полягає у можливості через певні звичайні або надзвичайні події показати способи дій у різних життєвих ситуаціях (фактично виховати готовність до дорослого життя) [7].

5. Результати досліджень

Серед основних типів терапевтичної казки є, наприклад, релаксаційна, що здатна впливати на дитину, викликаючи тимчасове розслаблення і заспокоєння (для того, щоб потім дитина могла повернутися до активної діяльності). Це короткій твір, розрахований для читання протягом 3–7 хвилин. Основним механізмом впливу тут є внутрішня візуалізація, коли дитина створює уявні образи від почутого. Завдяки уяві маленькі слухачі ніби бачать себе головним героєм – учасником описуваних подій, причому в якості головного героя нерідко виступає тварина (звичайно ж, наділена людськими рисами), рослина, іграшка, природне явище (зірка, вітер тощо), а також герої новітньої генерації: космічні прибульці, персонажі комп'ютерних ігор, створіння з коміксів тощо. Принциповим моментом у казці є те, що герой періодично відпочиває серед природи, і такий відпочинок чудово повертає сили. Причому цей відпочинок не є пасивним: герой щось майструє, купається у річці, літає, бавиться у морських хвилях і т.ін. Все це у комплексі є і своєрідною релаксацією, і вказівкою на те, де і яким чином брати нову енергію для реалізації поточних завдань. Традиційна для класичної народної прози мораль [8] у терапевтичній казці заміщується формами релаксації з наступною фізичною активністю.

Зовсім іншою з точки зору психологічного впливу на дитину є психологічно-повчальна казка, структура якої відповідає функціям навчання, в тому числі дидактично-виховним, освітнім, пізнавальним, розрахованим на стимулювання розумового розвитку дитини [9]. Такі твори мають більший обсяг і адресовані дітям, які мають певні труднощі з пізнанням світу, наприклад, унаслідок нерівномірного психологічного розвитку. Сюжети таких творів описують різні моменти, характерні для реального життя (лікування, розставання, перебування в дитячому садку, конфліктні ситуації тощо). Подібні сюжети належать до сфери пізнання і спонукають до творення такого поведінкового комплексу, який щоденно може стати у пригоді. Проте й ці «життєвські» твори нерідко вміщують у собі елементи магичності, дивовижності, оскільки героями в них можуть бути як діти, так і казкові герої. Варто додати, що терапевтична казка впливає як на розумову сферу дитини, так і на сферу емоцій,

уможлиблює розуміння власних почуттів, полегшує аналіз поточної проблеми, розширює діапазон мислення, заохочує до обговорення власних проблем, допомагає дитині шукати альтернативні рішення.

Масштабнішою за попередні різновиди та ще більш сюжетною є психотерапевтична казка, для якої властива розгорнута і складна фабула. Це фантастична історія про хоч і перенесені у казковий світ, але цілком життєві ситуації, що викликають страх, розпач, стосуються негативного досвіду або появи відчуття небезпеки. Тут зазвичай ідеться про розлучення батьків, смерть родичів, хворобу близької людини або й самого головного героя, різноманітних негативних аспектів суспільного життя тощо. Казки цього різновиду спроможні діяти у площині дитячої психіки таким чином, що посилюють адаптаційні можливості дитини, ліквідовують джерела страхів, зменшують нервову напругу [10]. Вони сприяють конкретизації дитячих потреб, створюють ореол дружньої підтримки, посилюють почуття власної значущості, навчають мислити позитивно і переконують у необхідності завжди шукати вихід із будь-яких складних ситуацій.

Після ознайомлення з основними принципами впливу на розумовий та емоційний розвиток дитини казкових творів стає зрозуміло, що потенціал у формуванні засобами казкотерапії соціально адаптованої, всебічно розвинутої, відповідальної за власні вчинки та багатої на емоції людини є колосальним. І це означає, наскільки масштабним є простір для активізації діяльності відомих і новостворених українських і світових видавництв у сенсі підготовки та випуску у світ казкових видань, адже книги казок купують і молоді батьки, які читають своєму первістку, і дідуся та бабусі, які прагнуть бачити своїх онуків розумними та вихованими, і вихователі в дитсадках, і вчителі молодших класів, і, зрештою, самі діти, що люблять читати і переживати разом із головними героями різні пригоди.

Всесвітньо відомий український педагог В. Сухомлинський вважав, що казки, з якими відбувалося знайомство ще в дитинстві, на все життя відкладають у серці «зернятка людяності, з яких складається совість». Дійсно, переважна більшість казкових творів звучить естетично, здатна розважити і змусити замислитися над питаннями з реального життя, наприклад, про вибір друзів, поведінку в суспільстві, прийняття правильних рішень тощо. Саме тому, навіть не замислюючись над характером такого неявного впливу, люди інтуїтивно прагнуть знайомитись із казкою, шукати в ній прихований сенс, відкривати для себе те, що протягом століть дбайливо зберігалось у світовому казковому фонді.

В. Сухомлинський був переконаний, що казкою можна лікувати душевні рани дітей. Ось його вислів: «Казка – благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу. Створені народом казкові образи, що живуть тисячоліттями, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух народу». Саме Сухомлинський свого часу чи не вперше у світовій педагогічній прак-

тиці обладнав дитячу кімнату казки. Казковий урок, який він проводив то в цій кімнаті, то на лоні природи, справляв на дітей настільки велике враження, що в них пробуджувались неабиякі творчі здібності, згодом дітлахи самі починали творити казки.

В. Сухомлинський відомий не лише як педагог і вихователь, а і як автор педагогічних казок. Ці твори не мають явного характеру повчання, не спонукають до чогось дітей, але автор як мудрий наставник ніби перебуває поруч і радіє разом із дітьми їхнім відкриттям. З першого погляду не завжди і вдасться помітити, що ці тексти є казками, але подібно до традиційної казки вони здатні витворити у дитини справжні людські почуття, любов до прекрасного, сформувані гуманістичний ідеал, розвинути здатність до взаємин.

Казка, крім усіх названих аспектів впливу, формує відчуття психологічної захищеності [11], причому це стосується не лише дітей, а й дорослих, які читають подібні твори дітям. Так відбувається тому, що казковий сюжет уможлиблює «прогривання» певної життєвої ситуації у своєрідному «віртуальному просторі» – світі казки. У читачів казкових історій з'являється можливість змістити вектор уваги з реальної проблеми на «віртуальну», на деякий час вийти за межі власної тривоги і, переживаючи вигадані труднощі, спробувати разом із казковими персонажами відшукати правильне рішення своїх питань.

Примітним є те, що в казках постійно відбуваються певні трансформації, наприклад, слабкий герой перетворюється на сильного, дурень стає розумним, лякливий – сміливим тощо. Таким чином казка легко доносить до дитини думку, що все в житті доступне, всього можливо досягти, лише необхідно правильно діяти. Недаремно дитина намагається асоціювати себе з головним героєм, у своїй уяві подорожує далекими землями, перемагає чудовиськ, бореться зі злом, долає страхи, тобто охоче «живе» у казці. Хоча головний герой казки є узагальненим образом, дитина, спостерігаючи за ним, досить швидко розставляє важливі саме для реальності пріоритети [12], зокрема, про життєвий вибір, відповідальність, готовність простягнути руку допомоги, дружбу та любов.

Ознака «правильної» казки – добрий та справедливий фінал, що додатково розвиває у дитини відчуття психологічного комфорту. За будь-яких обставин у справжньої казки все закінчується добре. Проблеми у казкових персонажів уже зникли, проте всілякі негаразди встигли їх чомусь навчити, додали героям досвіду та зміцнили їхній дух. Дитина розуміє, що за погані вчинки доведеться відповідати, зате хороші вчинки неодмінно приведуть до омріяної винагороди. В цьому, власне, і кодується основний закон буття: як людина ставиться до світу, так і світ ставитиметься до людини.

Зараз – короткий рекомендаційний матеріал.

У бібліотечній практиці найбільш доречно пропонувати маленьким читачам релаксаційні казки. Такі твори чудово підходять, наприклад, і для відкриття, і для фіналу різних заходів, але навіть і «просто почитати» такі твори є цікавими для читачів різ-

них вікових груп. Це відзначають і співробітники бібліотек, і дослідники-бібліотекознавці.

Психологічно-повчальна казка має виразний ефект під час занять із дітьми дошкільного віку в умовах підготовчої групи, дитячих літературних гуртках, шкільних бібліотеках і студіях розвитку дитини. Цей різновид казкових творів широко використовують для читання у родинному колі, а також для підготовки дитини до школи, для подолання страхів та корекції поведінки.

Психотерапевтичні казки необхідно розподіляти залежно від змісту. В такому разі ці твори можуть стати у нагоді, наприклад, під час занять із дітьми з асоціальних родин, де були випадки фізичного, психічного чи емоційного насильства. Звичайно, використання таких творів необхідно запроваджувати на фаховій основі. З цим і пов'язана важлива вимога до вихователів, педагогів та батьків: для проведення сеансу казкотерапії важливо мати відповідну психологічну і методичну підготовку.

Насамкінець офіційні дані щодо випуску казкової літератури у Європі, на прикладі Великої Британії, та в Україні.

Британська асоціація книговидавців дає таку оцінку обсягу книжкового ринку: 3,4 млрд фунтів. За даними Nielsen Book Data, лише 1,7 мільярдів фунтів припадає на роздрібний ринок. Це означає, що торгівля книжковою продукцією у роздріб складає лише половину від загальних обсягів продажу. Все інше є державним забезпеченням книжками шкіл, бібліотек і різних установ через бібліотечні колектори. Близько 40 % видань ідуть на експорт. Щодо роздрібно торгівлі, то тут першість серед книг у паперовому форматі належить загальній літературі – 72 %, на другому місці є науково-практична книга – 21 %, і лише близько 1 % – це підручники. Дані про дитячу книгу порівняно скромні, але в останні роки британці частіше купують подібну літературу, зокрема, видання казок, обсяг яких у роздрібній торгівлі нині займає 6 %.

Наші реалії різняться з британськими, наприклад, за даними Державного комітету телебачення і радіомовлення України та Книжкової палати України ім. І. Федорова вітчизняний книжковий ринок демонструє такі показники: загальна кількість реалізованих у межах України книжок за останні роки складає 24–25 млн примірників загальною вартістю 750–800 млн грн. Враховуючи сукупний продаж української видавничої продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках, загальна виручка становить 950 млн – 1 млрд грн за рік. У нас на відміну від Великої Британії переважає саме роздрібна торгівля книгами. Щодо державного забезпечення книжками шкіл, бібліотек і різних установ, то видання підручників – це лише 150–160 найменувань книжкової продукції, вартість якої складає всього 150 млн грн за рік. Експорт української книги приносить не набагато більший дохід (у межах 170 млн грн за рік). Роздрібна торгівля книгами у паперовому форматі при значно менших обсягах, ніж у Великій Британії, є у процентному відношенні такою: література загального типу – 27 %, науково-практична книга – 52 %, близько 11 % – це під-

ручники. Обсяги дитячої книги – це приблизно 10 %, і, зокрема, збірники казок у роздрібній торгівлі користуються попитом на рівні 7–8 %.

6. Висновки

Дослідження методу казкотерапії в окреслених у цій статті рамках проводиться вперше, проте авторам вдалося дати відповідь на всі поставлені запитання.

1. Проаналізовано метод казкотерапії у системі групової та індивідуальної психологічної роботи з дитячим контингентом.

Казкотерапія – це сучасний та ефективний метод у різноплановій психологічній роботі з дітьми, про що свідчать наявні у світовому інформаційному просторі наукові статті, дослідження і відгуки. Важливо продовжувати накопичення даних про казкотерапію, адже у системі групової та індивідуальної психологічної роботи з дитячим контингентом фактично не існує іншого методу, який так тісно був би пов'язаний з народними нормами виховання, навчання та соціальної адаптації дитини.

2. Визначено потреби вихователів, педагогів, психологів, батьків у виданнях літературних і народних казок.

Для широкого кола зацікавлених у казкотерапії вихователів, педагогів, психологів, батьків і досі бракує, власне, матеріалів для успішного впровадження цього методу в життя. Проте необхідно враховувати, що не кожен казковий твір літературного чи народного походження придатний для використання згідно принципів казкотерапії. Тому для ефективного впровадження цього методу і для підготовки актуальних збірників казок україно м важливо залучати спеціалістів відповідного психологічного, педагогічного, фольклористичного та видавничого профілю.

3. Обґрунтовано для представників видавничої галузі потребу збільшення обсягів підготовки та випуску якісних видань літературних і народних казок.

Орієнтуючись на потреби названих вище професійних категорій користувачів казкового фонду (вихователів, педагогів і психологів), формулюємо потребу для представників книговидавничої галузі: готувати до друку та видавати якісні збірники літературних і народних казок. При цьому наголошуємо і на популярності казкової прози у найширшій групі читачів – молодих батьків, які навіть без урахування окремих специфічних властивостей читають своїм дітям літературні та народні казки, легенди, перекази й оповідання.

Література

1. Антипова, К. Тістопластика та казкотерапія: робота з учнями початкових класів [Текст] / К. Антипова // Психолог (Шкільний світ). – 2012. – № 13-14. – С. 5–8.

2. Бурчик, О. В. Групова казкотерапія в особистісно орієнтованому вихованні дітей [Текст] / О. В. Бурчик // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – № 25. – С. 203–205.

3. Гетманська, М. Казка чи казкотерапія? Виховання чи лікування? [Текст] / М. Гетьманська // Психолог дошкільця (Шкільний світ). – 2012. – № 9. – С. 29–32.

4. Демиденко, Н. Казкотерапія з молодшими школярами в умовах спецшколи – інтернату [Текст] / Н. Демид-

денко // Дефектолог (Шкільний світ). – 2010. – № 2. – С. 38–40.

5. Сгорушкіна, К. Казкотерапія як інструмент психолога та педагога [Текст] / К. Сгорушкіна // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2012. – № 2. – С. 4–9.

6. Майбородюк, Н. Д. Казкотерапія у розвитку ціннісно-сміслові свідомості учнів початкової школи [Текст]: зб. наук. пр. / Н. Д. Майбородюк // Педагогіка вищ. та серед. шк. – 2010. – Вип. 28. – С. 136–141.

7. Музичук, О. О. Казка як засіб розвитку особистісних цінностей молодших школярів [Текст] / О. О. Музичук // Проблеми сучасної психології. – 2012. – № 17. – С. 317–327.

8. Підлипна, Л. Казка в роботі практичного психолога та соціального педагога [Текст] / Л. Підлипна // Психолог (Шкільний світ). – 2012. – № 20. – С. 43–46.

9. Соловійова, Л. Казкотерапія у навчально-виховному процесі [Текст] / Л. Соловійова // Початкова освіта (Шкільний світ). – 2010. – № 15. – С. 12–13.

10. Туріщева, Л. В. Функції й форми використання психологічних казок [Текст] / Л. В. Туріщева // Шкільному психологу. Усе для роботи. – 2010. – № 4. – С. 32–34.

11. Шабанова, Л. Формування життєтворчих компетентностей молодших школярів засобами казкотерапії [Текст] / Л. Шабанова // Шкільна бібліотека плюс. – 2011. – № 1. – С. 7–9.

12. Шик, Л. А. Казкотерапія в роботі з дошкільниками [Текст] / Л. А. Шик. – ВГ “Основа”, 2012. – 240 с.

References

1. Antypova, K. (2012). Tistoplastyka ta kazkoteraapija: robota z uchnjamy pochatkovykh klasiv. *Psyholog (Shkil'nyj svit)*, 13-14, 5–8.

2. Burchyk, O. V. (2005). Grupova kazkoteraapija v osobystisno orijentovanomu vyhovanni ditej. *Visn. Zhytomyr, derzh. un-tu im. I. Franka*, 25, 203–205.

3. Getmans'ka, M. (2012). Kazka chy kazkoteraapija? Vyhovannja chy likuvannja? *Psyholog doshkillja (Shkil'nyj svit)*, 9, 29–32.

4. Demydenko, N. (2010). Kazkoteraapija z molodshymy shkoljaramy v umovah specshkoly – internatu. *Defektolog (Shkil'nyj svit)*, 2, 38–40.

5. Jegorushkina, K. (2012). Kazkoteraapija jak instrument psyhologa ta pedagoga. *Vyhovatel'-metodyst doshkil'nogo zakladu*, 2, 4–9.

6. Majborodjuk, N. D. (2010). Kazkoteraapija u rozvytku cinnisno-smyslovoi' svidomosti uchniv pochatkovoї shkoly. *Pedagogika vyssh. ta sered. shk.*, 28, 136–141.

7. Muzychuk, O. O. (2012). Kazka jak zasib rozvytku osobystisnyh cinnostej molodshyh shkoljariv. *Problemy suchasnoi' psyhologii'*, 17, 317–327.

8. Pidlypna, L. (2012). Kazka v roboti praktychnogo psyhologa ta social'nogo pedagoga. *Psyholog (Shkil'nyj svit)*, 20, 43–46.

9. Solovjova, L. (2010). Kazkoteraapija u navchal'no-vyhovnomu procesi. *Pochatkova osvita (Shkil'nyj svit)*, 15, 12–13.

10. Turishheva, L. V. (2010). Funkcii' j formy vykorystannja psyhologichnyh kazok. *Shkil'nomu psyhologu. Use dlja roboty*, 4, 32–34.

11. Shabanova, L. (2011). Formuvannja zhyttjetvorchyh kompetentnostej molodshyh shkoljariv zasobamy kazkoteraapii'. *Shkil'na biblioteka pljus*, 1, 7–9.

12. Shyk, L. A. (2012). Kazkoteraapija v roboti z doshkil'nykamy. *VG “Osнова”*, 240.

*Рекомендовано до публікації д-р психол. наук, професор Сергєєнкова О. П.
Дата надходження рукопису 18.05.2016*

Полковенко Тарас Вікторович, кандидат філологічних наук, доцент, кафедра реклами і зв'язків з громадськістю, Гуманітарний Інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053
E-mail: t.polkovenko@gmail.com

Полковенко Ольга Володимирівна, кандидат біологічних наук, доцент, кафедра анатомії і фізіології людини, Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053
E-mail: tpluso@ukr.net